

Jakó Zsigmond

ÍRÁS, LEVÉLTÁR, TÁRSADALOM

Tanulmányok és források Erdély történelméhez

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

Szerk. Dáné Veronka – Fejér Tamás – Jakó Klára

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2016. 884 oldal

Bármennyire hihetetlen, az erdélyi történetírás évtizedeken át meghatározó egyéniségének, Jakó Zsigmondnak e posztumusz kötete – amely születésének 100. évfordulójára jelent meg – csupán a harmadik magyar nyelvű tanulmánykötet, amely a kiváló történész válogatott írásait gyűjti össze. Az első, az *Írás, könyv, értelmiség* 1976-ban jelent meg a Kriterion Kiadónál, és tizennyolc tanulmányt tartalmazott három csoportba – az írás és az értelmiség; az írott források és a levéltárügy; végül a könyv, könyvtár témái szerint – rendezve. Egyetemistaként meghatározó élményt jelentettek számomra a Várad könyvtártörténetét bemutató vagy az Erdély és a Corvina kapcsolatát tárgyaló írások, de módszertanilag alapvetőnek éreztem a Timotei Cipariu gyűjteményének sorsát feldolgozó, briliáns tanulmányt is. Jakó Zsigmond könyve, Kelemen Lajos két gyűjteményes kötete vagy B. Nagy Margit akkortájt megjelent három művészettörténeti monográfiája – valamint a *Művelődéstörténeti tanulmányok* két száma – mellett nemcsak tárgya miatt volt számunkra annyira fontos, hanem szemléletét, tudományos hitelességét tekintve is. Az erdélyi tudományosság imponálóan magas – és morálisan meg nem alkuvó – színvonalát demonstrálta. A második Jakó-tanulmánykötet a METEM-könyvek (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség) sorozatában jelent meg 1997-ben, de nem csak az egyháztörténeti tanulmányokat gyűjtötte együvé. A *Társadalom, egyház, művelődés* című munka ismét kézikönyv lett, sokfelé megjelent tanulmányokat téve könnyebben elérhetővé, s mutatva, hogy a szerző életműve a magyar történettudomány alaprétegéhez tartozik. Az előző két kötethez csatlakozik most ez a legújabb – amely egymaga olyan terjedelmes, mint a másik kettő együttvéve –, s címében rímel a korábbiakra, alcímüket pedig parafrázeálja. Az első két kötet alcíme ugyanaz volt: *Tanulmányok Erdély történelméhez*, a harmadiké most így egészült ki: *Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. A kapcsolat a szerkesztők szándéka szerint kétségtelenül szoros.

Ez az összefüggés azonban nem merül ki a korábbiak ismételésében, hanem egyben továbblépés, receptív értelmezés. Az előttünk fekvő könyv ugyanis az immár lezárult életmű három nagy témáját, a tudós három tevékenységi körét mutatja be. A precíz, a rábízott anyagot felelősségteljesen őrző levéltárost, a segédtudományok mindentudó ismerőjét és oktatóját, valamint a település- és társadalomtörténet elkötelezett művelőjét. A kötet szerkesztőinek határozott koncepciója volt: a mindig az egészet tükröző, mindig az egész ismeretében íródo részletekből összeálló életművet mint tudatosan választott történetírói ideát és teljesítményt felmutatni. *Hérodotu Halikarnésseos historiés apodexis hédé...* idézi az ember önkéntelenül Hérodotos művének híres első mondatát: ez itt a vizsgálódások bemutatása, közzététele. Időben egymástól távol keletkezett cikkek, kéziratok kerültek ugyanabba a nagy fejezetbe, mert a történész szemlélete, módszere lényegében egységes volt kezdettől fogva mindvégig.

Levéltártörténet, levéltárügy – ez az első nagy egység címe. Meglepően sok itt az első közlés vagy a megkészt, pontosabban késleltetett publikáció. Mindjárt az első írás, *Az erdélyi levéltárügy története* kéziratban maradt, itt jelenik meg első ízben. A terjedelmes, kilencvenoldalas, nagy összefoglalás 1947–1948-ban keletkezett. A munka már adatai miatt is alapvető volna, de hasonló tárgyú feldolgozás azóta sem jelent meg. Ehhez illeszkedik a következő tanulmány, *Az erdélyi fejedelmek levéltárjáról*, amely a Borsa Iván tiszteletére kiadott, szerény küllemű kötetben látott napvilágot (1998).

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltáráról (amíg megvolt), az ott folyó munkákról adott éves jelentések hihetetlenül fontos dokumentumok. A második világháború után ugyanis a levéltárat a hatalom szisztematikusan szétzilálta; az önkény szinte rettegett a régiségtől, amely nem az ő uralmát legitímálta. Ennyit megértett belőle. Jakó Zsigmondnak az 1942. és 1943. évről szóló jelentései alapvető dokumentumok. 1994-ben jelent meg az az írása, amely az erdélyi levéltárak második világháború alatti sorsát mutatja be, közölve négy forrást (köztük a kéziratban maradt 1944. évi jelentést), amelyek 1944 végén, 1945 elején keletkeztek (*Az erdélyi levéltárvédelem múltjából*). Ehhez a munkához csatlakozik az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának fondjegyzéke (1949), amely közvetlenül az államosítás előtt készült. Jellemző, hogy ez is csak 2009-ben jött ki először (Jakó Zsigmond két ifjú segítségével, Hegyi Géza és W. Kovács András működött közre az összeállításában). Forrásértékűek a fotók is, amelyek a kolozsvári levéltár helyiségeit 1949-ben örökítették meg: szinte tapintható a rend mindenütt. Az itt felsorolt fondok jelenleg már három különböző kolozsvári gyűjteményben szétdobva található meg.

E 250 oldalnyi dokumentum közlése után esettanulmányok következnek. Valamennyi egyben forrásközlés is. Zömük szintén 1943–1944 folyamán íródott s jelent meg; a Lészai család elpusztult levéltárának tartalmi ismertetése – amely szintén 1944-be vezet vissza –, 2003-ban született, és a Kiss András köszöntő kötetben jutott nyilvánossághoz, Kolozsvárott.

E nagy fejezet másik súlypontja a váradai levéltárak siralmas krónikája. Megrázó történet volna önmagában is, de igazán azzá a vége teszi, a szerző személyes érintettsége okán. A szépen rendezett levéltárat és könyvtárat a pusztulás a második világháborút követően érte el. Az új rezsim legszívesebben mindent elpusztított volna, és mindent meg is tett, hogy ezt a célját el is érje. A teljes megsemmisülés szélén álló, egy istállóba kihordott anyagot Jakó Zsigmond mentette meg tanítványai segítségével, a nagyprépost kezdeményezésére és közreműködésével. Az így megóvott anyagnak azonban később nem volt gazdája a tulajdonos, az egyház sem. Persze az, hogy 1948 és 1990 között nem volt katolikus püspöke Váradnak, sok mindent megmagyaráz. Azt azonban semmi sem indokolhatja, hogy miért éppen Jakó Zsigmondot vádolták utólag az anyag elkallódása miatt. Talán még soha nem olvastam ennyire felháborodott, tiltakozó sorokat e tudós – mindig visszafogott, fegyelmezett – embertől.

Forrásközlés zárja a fejezetet, Christianus Pomarius jegyzéke az általa rendezett nagyszabású levéltárról, pontosabban annak jogbiztosító okleveleiről. Pomarius munkája 1546-ban készült, utóbb azonban kerültek bele még további tételek.

A második nagy fejezet címe: *Forráskritika, segédtudományok*. Az első tanulmány az erdélyi forráskiadás történetét tekintti át az utóbbi fél században. Gyakorlatilag – mivel 2004-ben jelent meg – a második világháborút követő fél évszázadról van szó, s aki írta, maga is kiváló forráskiadványokat jelentetett meg. A nagy szilencium után *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556* két monumentális kötetét (1990), az *Erdélyi Okmánytár* sorozatát, amelynek első három darabját személyesen jegyezte (a továbbiakat az ő gyűjtése szerint adják ki a tanítványok). A romániai rendszerváltás után pedig forrásközlési sorozatokat indított újra (*Erdélyi Történelmi Adatok, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára*). Ez volt Jakó Zsigmond nagy műfaja, ehhez adott s ad bőséges anyagot, tennivalót Erdély története.

A forráskritika iskolapéldái azok a cikkei, amelyekben a középkori oklevél-hamisításoknak ered a nyomába. *Vizakna hamisított okleveleiről* (2004), illetve *A kolozsmonostori apátság hamisított oklevelei* (1984) híres tanulmányok voltak már megjelenésük idején is. Nem az az eredménye e vizsgálódásoknak, hogy ezek az oklevelek elvetendő, hanem épp ellenkezőleg, a hamisítás koráról, a hamisítók személyéről, indítékaikról – vagyis a középkori történelemről – tartalmaznak alapvető információkat.

Régi iratok papírjának vízjeleivel mindannyian viaskodtunk már. Tapasztaljuk hiányát a magyar vízjel-korpusznak, szembesülünk a hazai papírgyártás és -forgalom megíratlan históriájával.

Az egyik kedvencem következik a kötetben: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlatja (16–19. század)* eredetileg 1989-ben jelent meg a *Levéltári Közleményekben*, itt csaknem 60 oldalas tanulmány. Ha valaki az egész életét arra áldozná, hogy megírja az erdélyi papírgyártás történetét, akkor is csodás monográfia volna. De jól tudjuk, hogy Jakó Zsigmondnak ez csak afféle műhelyforgács volt, mert mindenről ugyanennyit tudott az erdélyi régiségben, csak olykor (ha kellett) megírta, olykor meg nem. A papírmalmok története mögött Erdély művelődésének egész története is megfogalmazódik. Itt szerepelnek a 16. századi városi vállalkozások – Brassó, Kolozsvár, Szeben –, összefüggésben a reformáció terjedésével; majd a 17. századi fejedelmi monopólium, amely egyáltalán nem volt oktrojált monopólium, hanem így hozta az országgrész történelme, az ismétlődő pusztítások, pusztulások közepette; azután a folytonos újrakezdés, például a 18. században a jezsuiták kolozsmonostori ténykedése; majd a többi vállalkozás, egészen a 19. századig. Nagy figurák vonulnak fel, olykor csupán nevük említésével, olykor működésük részletes felidézésével: Johannes Honterus, Szalárdi János, Misztótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc. Önálló kötetet érdemelne ez a munka (a mérhető vízjelek táblázatával), amely nemcsak a forrásfeltárás és -elemzés iskolapéldája, hanem a kutatástörténet kritikai elemzéséé is – anélkül, hogy ezzel kérkednék. Mindaz, amit eddig írtak erről a kérdésről, zárójelbe tehető.

Két rövid írás (két mértéktörténeti közlemény) után egy pénztörténeti forrásközlés következik: Szamosközy István latin nyelven írt műve, a *Schediasma de veteribus monetis* (1599). Azt hihetnénk, hogy Szamosközynek már nem maradt kiadatlanul kéziratosa munkája; a latin nyelvű forrásközlések után magyar nyelvű feljegyzéseit is közölte a Magyar Nyelvtudományi Társaság (*Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata*, Bp. 1991). Az itt közölt manuscriptum, amelyet Jakó Zsigmond átírt, jelenleg éppen lappang, hajdan – az 1970-es évek végén, ekkor készült az átírat – a Batthyaneumban őrizték. Eddig is lenyűgözhetett benünket Szamosközy tanultsága; a kiadásnak ott a helye annak a két nyomtatott Szamosközy-műnek a szomszédságában, amelyeket Kovács András tanulmányával közöltek a szegedi Adattár-sorozatban 1992-ben (*Analecta lapidum* [1593], illetve *Inscriptiones Romanae* [1598]). Nagy kár, hogy Jakó Zsigmond nem írta meg – csak tervezte – a kísérő tanulmányt Szamosközyről.

Település- és társadalomtörténet a harmadik nagy egység a kötetben. Az utóbbi az a műfaj, amelyre leginkább történetírásként tekintünk; a levéltári anyag megőrzését és feldolgozását vagy a segédtudományok mégoly perfekt tudását is inkább csak a történeti eszköztár részeként tartjuk számon. Igazságtalanul, arra éppen ez a könyv a bizonyíték: a jól megírt cikk mindig a történelemről szól, bármi legyen is a tárgya. A „nagy műfaj” fejezete is segédtudományi fejtegetéssel, történeti földrajzzal indul: *Az elpusztult települések kutatása*. Már a cím is szívén üt. Az 1945-ben közölt tanulmány irálya azonban objektív, Jakó a pusztasodás történetét nyomozza, s nem a tatárjárást tekinti a későbbi elnéptelenedés okozójának, hanem a török kort. Ezt a következő tanulmányban újra, részletesebben kifejtette.

E nagy rész programadó tanulmánya a másodikként közölt mű, *A török kor településtörténeti változásai és következményeik*, amely 2000-ben hangzott el a Magyar Tudományos Akadémián (a jegyzeteket a szerkesztők állították össze). Kései, nagyívű összegzés, tabukat feszető téma. A magyar történelem újkori állapotáért első sorban a török világ a felelős, ez (és ami utána következett) rendezte át az országot – nemcsak Erdély – települési és főképp etnikai térképét. Ezzel tisztában kell lenni, s főképp szisztematikusan fel kell tárni, közzétenni az adatokat – annak a programnak a folytatásaként, amit Mályusz Elemér kezdett el, s amit Jakó – fontos korrekcióval – *néptörténetnek* nevez. Mályusz *népiségtörténeti* programja bélyeges lett 1945 után; s a középkoros historiográfia máig nem dolgozta fel a medievista Mályusz teljes életművét. Nem állom meg, hogy ne idézzem Jakót: „Nem kisebbségi körülmények között élő, határon túli kutatónak és nem is ennek a tanulmánynak a feladata felmérni, noha ez nagyon időszerű lenne, hogy e fentebb említett kutatások nacionalistának bélyegzése mekkora károkat okozott a magyar történetírásnak, no meg a magyar nemzettudatnak, határokon innen és túl.” (547.) Jakó

Zsigmond az egész magyarság történetében gondolkodott. Kérdései semmivel sem kevésbé időszerűek ma, mint húsz évvel ezelőtt. Még mindig vannak tabuk a magyar történetírásban.

Szépen megírt esszétanulmányok sorakoznak itt. Az 1940-ben megjelent, majd hatodfélt évtizeddel később újra közölt *Ember és táj a középkori Biharban*. A Szerző nemcsak az összes forrást ismeri, de láttatni is képes a forrásokból kibomló víziót. Talán a nagy klasszikusnál, Ernest Renannál olvastam hasonlót, amikor Szent Pál nyomában bejárta a kisázsiai vidékeket. *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól* először a Szabó István-émlékkönyvben kapott nyilvánosságot 1998-ban; Szabó István is a sűrűn hivatkozott, különösen becsült szerzői közé tartozik a kötetnek. *A gyalui vártartomány története* a birtok urbáriumi kiadásának bevezetésével készült s jelent meg 1944-ben, de a harmadik fejezetét átfogalmazta s újra kiadta a Berlász Jenő-émlékkönyvben – a szerkesztők összerakták a kettőt, megfelelően az *ultima manus* elvének. Berlász szerepeltetése szimbolikus, ő is annak az iskolának a tagja, amelyhez tartozónak Jakó Zsigmond is vallotta magát. *A Belső-Szolnok és Doboka megyék birtokos társadalma az újkorban* is a hőskorban íródott (1944). Ezt a részt három genealógiai tanulmány zárja, az egyiket – *A hodosi Jakók a középkorban* – alighanem szignatúrának is tekinthetjük a kötet vége felé.

A könyvnek külön értéke az a monumentális zárórész, amely Jakó Zsigmond szakirodalmi munkásságának könyvészetét tartalmazza. Öt szakasza van. Az első az önálló könyvek, tanulmányok, közlemények jegyzéke, 187 tétellel, 1940-től 2014-ig. Az utolsó tétel az Erdélyi Okmánytár IV. kötete. Lényeges, hogy az egyes műveknél megjelennek az arról írott recenziók is. A második rész a tudományban másodlagos műfajokat listázza (99 tételt) (Tudományos jelentések, beszámolók, ismertetések, előadások, cikkek, fordítások, nekrológok, interjúk). A harmadik rész a szerkesztett munkákat, valamint a gyűjteményes kötetekhez írott elő- és utószavakat sorolja fel; ez a legrövidebb, de persze olyan művek szerepelnek benne, mint az 1957-ben megjelent Kelemen Lajos Emlékkönyv vagy az erdélyi rendszerváltozás után újra induló forrásközlés-sorozatok több kötete. A negyedik rész az egyetemi jegyzetek és az oktatási segédletek bibliográfiai adatait gyűjti együvé (hat tétel). Az ötödik a Jakó Zsigmondról szóló irodalmat ismerteti. Ennek 125 itemje jól mutatja, hogy Jakó Zsigmond mennyire fontos személyisége volt a magyar történetírásnak, az erdélyi tudományos életnek és kultúrának.

Ez az összesen mintegy 50 oldalnyi bibliográfia fontos kiegészítése a tanulmánygyűjteménynek. Csoportosítása tematikus (a szerző intencióit követi), ami megkönnyíti annak a munkáját, aki saját tudományos problémái megoldásához keres fogódzót Jakó Zsigmond írásai között, de háttérbe szorítja, szinte eltüntet magát a személyiséget, amely párhuzamosan oly sok mindennel foglalkozott. A kötet terjedelmes hely- és személynévmutatója önmagában tanúskodik arról, hogy a tanulmányok szerzője az erdélyi régiség legalaposabb ismerője, legnagyobb kutatói közé tartozott.

Mikó Árpád

ÚJ KORSZAK HATÁRÁN

Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában

Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2019.

A mohácsi csata közelgő 500. évfordulója újabb és újabb vizsgálatokra ösztönzi a kutatókat. Az itt ismertetett tanulmánykötet a késő középkori hadviselés átalakulásának kezdeti lépéseit, a legjelentősebb európai államok hadügyét, hadseregeit és hadművészetét mutatja be a